

Toespraak Fridus Steijlen 2009

Nationale Herdenking
15 augustus 1945

Het leven buiten de kampen; Strijd om te overleven en toenemende spanning

Ik kon er echt niet meer tegen. Want naar mijn gevoel was het in het kamp wel beroerd, maar je wist wie je vijand was. En gedeelde smart was ook halve smart. Je vormde dus één blok tegen de Jap. Terwijl buiten moest je je maar handhaven. Iedereen die aardig voor je was kon de pest aan je krijgen uit jaloezie en je aangeven. (..)

Dus ik ben naar de Kenpeitai gegaan, ik was vijftien. Ik erheen, wat komt u hier doen. (..) Ik wil naar een kamp. Naar een kamp? Hoezo? Zit je familie in het kamp? Ik zei niet dat mijn vader in het kamp zat want dan was het: die is een Hollander. Ja maar dan ben je alleen. We kunnen je toch niet als meisje alleen in een kamp douwen.

(Interview SMGI-collectie: nr 1066.1:15).

Dit vertelde mevrouw R. ons meer dan tien jaar geleden in een interview voor de SMGI (Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië). Ik wilde graag met dit citaat beginnen omdat het zo mooi de spanning en dilemma's van het leven van de buitenkampers weergeeft. Los van de vraag of het leven in de kampen nu gedeelde smart was of niet, het was in ieder geval het gevoel van mevrouw R. op dat moment.

Waar het mij vooral om gaat is dat uit het citaat de spanning spreekt van het ongewisse leven dat Nederlanders hadden die tijdens de Japanse bezetting niet waren geïnterneerd. De burens die vandaag vriendelijk waren konden je morgen aangeven bij de Japanners. Er hoefde maar iets te gebeuren en het lot kon 180 graden draaien. En vooral was het niet duidelijk wie de vijand was.

Het citaat wijst op nog meer. Namelijk dat de oorlog en bezetting nieuwe groepen creëert, met een eigen oorlogservaring. In de termen die we tegenwoordig gebruiken was mevrouw R. een zogenaamde buitenkamper. 'Buitenkamper' is een rare term omdat het refereert aan de mensen die wél werden geïnterneerd en daarmee min of meer internering voor de oorlogservaring centraal stelt. Daardoor bestaat het gevaar dat de ervaringen van de buitenkampers vooral worden beschreven in relatie tot of in vergelijking met de ervaringen van degenen die waren geïnterneerd.

Natuurlijk kan het leven van de buitenkampers en geïnterneerde niet helemaal los van elkaar worden gezien. In een aantal gevallen hadden ze, hoe gevaarlijk ook, contact met elkaar. Zoals is beschreven in het boek 'Vogelvrij' door mevrouw Moscou-de Ruyter. Zij beschrijft daarin hoe zij zich in allerlei bochten moest wringen om haar echtgenoot, zoon en broer te bezoeken die alle drie in krijgsgevangenschap verkeerden.

Hoe zij hen voorzag van geld en van informatie, terwijl zij op een of andere manier ook zichzelf moest blijven voeden. Gedurende de drie en een half jaar dat de bezetting duurde stond haar leven in het teken van de zorg voor deze drie personen. Er waren er meerderen zoals Moscou-de Ruyter. Tijdens de eerste nationale 15 augustus herdenking in 1970 werd de, meestal onder gevaarlijke omstandigheden gegeven, steun van buitenkampers aan de geïnterneerden al expliciet gememoreerd.

De ervaringen van buitenkampers alleen in relatie tot de die van geïnterneerden bekijken is echter onvolledig en doet geen recht aan de specifieke oorlogservaringen van de buitenkampers.

Over wie hebben we het

Over wie hebben we het eigenlijk als we het over buitenkampers hebben? Er waren meer mensen die niet door de Japanners werden geïnterneerd. Als we de Indonesiërs meetellen dan moeten we constateren dat de meeste mensen in Nederlands Indië niet werden geïnterneerd. Echter, als we spreken over 'niet internering' hebben we het eigenlijk niet over de Indonesiërs. Van Velden bespreekt in haar proefschrift uit 1963 enkele groepen die niet werden geïnterneerd.

Als eerste onderscheidt Van Velden de volbloed Europeanen en Amerikanen. Dat was een kleine groep. Mensen uit deze groep bleven buiten de kampen als zij voor de Japanners werkten, de zogenaamde Nipponwerkers, of als zij zich konden uitgeven voor Indo-europeaan of zich konden schuilhouden. Een beroemd voorbeeld van iemand die zich schuilhield is Jan Bouwer, de auteur van 'het vermoorde land'. Hij zat ondergedoken in Bandung en bleef gedurende de bezettingstijd verplicht in huis of in de verwilderde tuin. Met een dosis geluk werd hij niet ontdekt. Bouwer was journalist en hield een dagboek bij over de ontwikkelingen op Java, waarvoor hij gretig gebruik maakte van een netwerk van informanten die zijn familie op de hoogte hield van gebeurtenissen elders. Het schrijven van dat dagboek was voor hem wellicht een soort intellectuele overlevingsstrategie. Een aantal anderen kon buiten blijven omdat zij zich in een economische enclave bevonden waar de Japanners belang bij hadden.

De tweede groep die Van Velden noemt zijn de zogenaamde Neutralen, de As-Europeanen en Aziaten. Dit waren bijvoorbeeld mensen met een Duitse nationaliteit. Daar moet direct bij worden gezegd dat de Japanners niet consequent waren in hun beleid. Duitse vrouwen die getrouwd waren met mannen uit de geallieerde landen, werden wel geïnterneerd.

Een derde groep, die overigens niet door Van Velden als zodanig wordt genoemd, wordt gevormd door Europeanen, Indo-Europeanen en Indonesiërs, waaronder Molukkers en Menadonezen, die in het verzet waren gegaan en buiten de handen van de Japanners wisten te blijven.

Een bekend voorbeeld is sergeant Klinkhamer afkomstig uit het verzet op Midden-Celebes. Hij kon zich gesteund door lokale bevolking schuilhouden op een bergtop. Andere voorbeelden komen uit de binnenlanden van Nieuw-Guinea. Zoals de verzetsgroep in de vogelkop, waarvan uiteindelijk 17 mensen onder leiding van sergeant Kokkelink de oorlog overleven. En natuurlijk bestuursambtenaar De Bruyn, ook wel bekend als Jungle Pimpernel, die met een kleine groep in het Wisselmerengebied verbleef tot hij in juli 1944 werd geëvacueerd.

De grootste groep buitenkampers echter, die door Van Velden weer wel wordt genoemd, bestond uit Nederlanders met gemengd Nederlands- of Europees-Indonesische afkomst: de Indo-Europeanen. Als wij het tegenwoordig over buitenkampers hebben bedoelen we in belangrijke mate deze groep. In het vervolg van deze lezing wil ik het ook vooral over hen hebben.

Waarom buiten het kamp

Waarom bleef een groot deel van deze Indo-Europeanen buiten de kampen? In de literatuur lezen wij dat in tegenstelling tot Java de meeste Indo-Europeanen in de buitengewesten geïnterneerd werden. Als verklaring daarvoor wordt wel aangedragen dat het aantal Indo-europeanen in de buitengewesten klein genoeg was om te interneren terwijl het grote aantal op Java de Japanners dwong een ander beleid te volgen.

Hoewel in de buitengewesten de meeste Indo-europeanen werden geïnterneerd zijn er wel degelijk ook verhalen bekend van mensen die daar buiten het kamp bleven. In de interviews van de SMGI heb ik bijvoorbeeld verhalen gevonden van buitenkampers die vlak bij interneringsplaatsen woonden. Zoals op Celebes rond Boedjoeloeh het latere Bersiap-kamp en op Sumatra bij Giesting.

Een van de andere redenen voor de Japanners om de Indo-Europeanen op Java niet te interneren was omdat zij hen nodig hadden om bedrijven te laten functioneren.

Over hoeveel mensen hebben we het eigenlijk? Volgens de bevolkingsstatistieken woonden in 1942 300.000 Europeanen in Nederlands Indië, waarvan 92% de Nederlandse nationaliteit had. 200.000 van de 300.000 Europeanen konden tot de Indo-Europese groep gerekend worden. De inschatting is dat 2/3 van de 200.000 Indo-Europeanen niet werden geïnterneerd, dus circa 135.000.

Registraties

Onverlet de glazen plafonds waardoor de opwaartse mobiliteit van Indo-Europeanen in Nederlands-Indië beperkt was, werd juridisch geen onderscheid gemaakt tussen volbloed Europeanen en Indo-Europeanen.

Een dergelijk onderscheid werd door de Japanse bezetter wel ingevoerd.

Vanaf april 1942 moesten alle Europeanen vanaf 17 jaar zich laten registreren. Mannen betaalden daarvoor 150 en vrouwen 80 gulden. Deze onkosten brachten mensen direct in problemen omdat de banktegoeden van de Europeanen door de Japanners waren bevroren. Op basis van de registratie werd bepaald of iemand moest worden geïnterneerd, danwel 'vrij' mocht blijven. Uiteraard werden de beslissingen niet overal op dezelfde basis genomen. Het was eerder de willekeur van de lokale Japanse commandant die beslissend was wie wel en wie niet werd geïnterneerd.

Een jaar later, in 1943 werd opnieuw een registratieronde gehouden, waarbij zelfs acht categorieën werden onderscheiden. En opnieuw speelde willekeur een rol tot welke categorie men werd ingedeeld.

Het leven buiten de kampen

Vrij snel na de bezetting van Nederlands-Indië kregen buitenkampers te maken met financiële problemen. Ik noemde al het bevriezen van de banktegoeden. Maar ook de meeste salarissen en pensioenen vielen weg omdat de meeste mannen voor de oorlog waren gemobiliseerd en door de Japanners direct werden geïnterneerd.

Bovendien verslechterde de economische situatie als gevolg van de bezettingspolitiek van de Japanners. Voor veel buitenkampers was er dan ook sprake van een sterke economische achteruitgang. Een duidelijk bewijs daarvoor vormt de gestaag groeiende groep armlastige Indo-Europeanen, waarvoor in 1943 steuncomités en gaarkeukens werden opgezet.

De buitenkampers moesten manieren zien te vinden om te overleven. Naast het 'reguliere werken', dat voor weinigen was weggelegd, kennen we verhalen over het verkopen van persoonlijke bezittingen, koekjes bakken en (in het begin) de verhuisbedrijfjes. Dit laatste hield verband met het confisqueren van huizen door Japanners voor zichzelf en om wijken om te bouwen in 'kampen'.

In de SMGI-interviews, die ik eerder noemde, komen nog tal van andere manieren om geld te verdienen of eten bijeen te sprokkelen naar voren. Ik noem het maken van sieraden en tassen, jagen en vissen, op beperkte schaal landbouw bedrijven, tegen betaling overnemen van tonarigumidiensten (tonariguma waren door de Japanse bezetter opgezette buurtorganisaties om beter grip op de bevolking te krijgen en ze tegelijkertijd in te kunnen zetten voor allerlei buurtwerkzaamheden), maar ook zwarthandel en stelen.

Het zijn variaties op eenzelfde thema. Wat eigenlijk gebeurde was dat buitenkampers terechtkwamen in de zogenaamde informele sector van de economie. In modern jargon zouden we wellicht zeggen: men ging hosselen.

De informele sector, om het bij die term te houden, wordt ook wel gezien als een sociaal economisch vangnet: er kunnen altijd wel enkele handen bij om te werken, de opbrengst wordt ook evenredig over meer monden verdeeld. Populair gezegd hebben we het over gedeelde armoede.

Welke werkzaamheden men kon uitvoeren hing sterk af van de toegang die men had tot 'grondstoffen' of 'productiemiddelen'. Om kleding te maken moest men uiteraard de beschikking hebben over textiel en naaigerei. Om voedsel te kunnen bereiden waarvoor een markt te vinden was moest men de beschikking hebben over meel of melk. Laat ik een mooi voorbeeld geven uit een van de SMGI-interviews:

Mijn moeder ging taarten bakken. Want op gegeven moment moest je aan geld zien te komen, want het geld was op. Je had alles al verkocht. Dus je moest iets doen. En mijn moeder die van mijn grootmoeder bakken had geleerd ging taarten bakken. Je kan taarten bakken met een pan bakaran, met arang kan je alles koken. Een pan Bakaran is een groot rond bakblik, hoger dan een springvorm, op vier poten met een deksel. Die had ze laten maken door een smid. Op de deksel kan je kooltjes leggen en, omdat die op pootjes staat kan je er ook arang onder leggen. (..) De zaligste en prachtigste taarten kwamen er uit zo een pan bakaran. (..) Ik heb een stukje kalender gevonden in een kookboek van mijn moeder, waarop ze de bestellingen schreef. (..) Ze leverde aan andere mensen die niet in het kamp waren gegaan, aan al die buitenlanders die daar woonden en aan Chinezen.
(Citaat uit interview SMGI-collectie: nr 1122.1:11).

Ook moest men beschikken over contacten om opdrachten te krijgen, iets te kunnen afzetten of gewoon werk te vinden. Als we kijken naar wat over dergelijke contacten in de SMGI-interviews wordt verteld, blijkt dat het vaak gaat om familie, bijvoorbeeld familie die wat meer 'Indonesisch' was, om Chinezen en vaak ook om vroegere bedienden.

Deelname aan de 'informele economie' werd in eerste instantie als 'vreemd' en 'moeilijk' ervaren. En dat was het natuurlijk ook.

Eigen waarde en overleven

Van belang in het overleven buiten de kampen was het behoud van eigenwaarde. Sommige mensen vertelden dat zij soms onbenullige dingen uithaalden om maar het gevoel te hebben dat zij zich niet helemaal aan de Japanners hadden overgegeven. In een van de SMGI-interviews verteld meneer F. bijvoorbeeld dat hij ging werken bij een fotograaf, die omdat hij Wit-Rus was niet was geïnterneerd. Meneer F. helpt de Wit-Rus om illegaal foto's te maken van paperassen van de Kenpetai. Het gaf meneer F. het gevoel iets belangrijks te doen, iets voor de 'eigen zaak' te doen. (Interview SMGI-collectie: nr 1066.1:15). In het verlengde van dit soort 'acties' kunnen we ook vormen

van 'sabotage' rekenen. Binnen de mogelijkheden die mensen hadden frustreerde men Japanse maatregelen. Op veel plaatsen werd in het geheim les gegeven, wat formeel verboden was. Vrouwen die de jute uniformen voor de Indonesische hulptroepen naaiden lieten naden open opdat de rand van jute de huid van de drager zou schuren, de djarak-aanplant ten behoeve van oliewinning werd slecht onderhouden of men stuurde de kleinste kinderen als er een brand blusoefening in de wijk was.

Een ander belangrijk aspect om te overleven was om voorzichtig om te gaan met informatie. Ik heb het dan niet alleen over informatie die afkomstig was uit het illegaal luisteren naar de radio. Daarmee moest men natuurlijk voorzichtig zijn om te voorkomen dat de Japanners er achter kwamen. Waar ik op doel is informatie over het wel en wee van familieleden. Hoewel men zoveel mogelijk over gevangen familieleden wilde weten werd informatie soms achtergehouden om het leven niet moeilijker te maken en het moreel hoog te houden. In een van de SMGI-interviews vertelt een vrouw dat ze niet over leed spraken en het verongelukken van haar broer tijdens een Japans transport voor haar moeder verzwegen. Achteraf ervoer ze het als een gemis dat ze er nooit over spraken. Het had voor de verwerking beter geweest meende ze. Tijdens de oorlog was het vooral een kwestie om zich niet kwetsbaar te maken. (Interview SMGI-collectie: nr 1055.1:9).

Angst

De sabotage die ik eerder noemde was niet ongevaarlijk. Als de Japanners daar achterkwamen konden zware straffen volgen. De grilligheid van de bezetter en de onvoorspelbaarheid van de Japanse militairen waren in het bijzonder voor vrouwen bedreigend. Dronken Japanners die 's avonds vrouwen belaagden is een terugkerend thema in het verhaal van vrouwen die buiten het kamp bleven. Ja, er waren ook vrouwen die een relatie aangingen met Japanners, om op die manier bescherming en overleving te zoeken. Of soms ook gewoon uit liefde. Voor de grootste groep vrouwen was het vooral zaak om op een andere manier bescherming te zoeken.

Indonesianisering of de-Europeanisering

De druk op Indo-Europeanen om te kiezen voor hun 'Indonesische' achtergrond werd door de Japanse bezetter al vanaf begin 1943 behoorlijk opgevoerd. Ten eerste gebeurde dat door het Nederlandse onderwijs te ontmantelen en daarvoor in de plaats Indonesisch en Japans onderwijs te geven. Meerdere Indo-Europese kinderen van toen kunnen nog steeds Japanse liedjes zingen. In 2001 liet ik in Japan opnames uit de SMGI-interviews horen van iemand die enkele Japanse liedjes zong. Men wees mij er toen op dat het nationalistische en militaristische liedjes waren en de dame in kwestie ze zelfs zong op een voor die tijd karakteristieke militaristische wijze.

Het was een duidelijk bewijs van hoe propaganda werkt. Een tweede vorm van 'de-Europeanisering' was om de Indo-Europeanen te pressen met de Japanse bezetters mee te werken. In twee vermaningen aan de Indo-Europese groep, gepubliceerd in de krant Kan Po, werd de Indo-Europeanen in niet mis te verstane woorden de wacht aangezegd. Het klinkt op een dag als vandaag vermoedelijk extra hard, maar toch wil ik u enkele passages uit januari 1943 voorlezen, omdat het ons een goede indruk geeft van de dreiging:

De Indo-Europese bevolkingsgroep is in dit land ontstaan onder het Nederlandse bestuur, dat 300 jaar lang Java heeft overheerst. De Indo-Europeanen zijn van gemengd bloed. In hen stroomt Indonesische bloed, afkomstig van een volk, dat het eerst wordt genoemd, omdat het het belangrijkste wordt geacht en de volle aandacht heeft van het Japanse bestuur. Zij bezitten echter ook Nederlands bloed, afkomstig van een volk dat Japan vijandig gezind is. Daarom is de positie van de Indo-Europeanen zeer moeilijk.

(...) Daarom wil het Japanse leger thans zijn houding tegenover de Indo-Europeanen duidelijk maken, opdat zij tot inkeer komen. Het leger is bereid aan hen een positie te geven gelijk aan die der oorspronkelijke bevolking, mits zij het juiste besef hebben van de tegenwoordige toestand en van harte willen samenwerken met het Japanse bestuur. Indien zij echter onvoorzichtig zijn en hun verkeerde houding en opvattingen niet wijzigen, of hun hartstochten niet kunnen beteugelen, zal het leger zijn edelmoedige houding laten varen en niet schromen om harde maatregelen tegen hen te treffen als tegen een vijandig volk. (Brugmans 1960 p. 454).

Een half jaar later wordt de vermaning herhaald en de Indo-Europeanen geboden om afstand te doen van hun 'rassuperioriteitswaan'. Zij moeten ervoor kiezen om als Aziaat te leven.

Een speciaal bureau dat zich met de Indo-Europeanen bezighield was een ander instrument om de druk op te voeren. Dit was het Kantor Oeroesan Peranakan, het KOP (kantoor voor mensen van gemengde afkomst) onder Dahler. Een volgende drukmiddel werd medio 1944 ingevoerd toen de Japanners van Indo-jongeren een loyaliteitsverklaring met het Japanse eisten. In meerdere steden weigeren jongeren met die verklaringen hun Nederlandse afkomst te verloochenen, wat aanleiding was tot razzia's waarbij jonge mannen werden opgepakt. Zo werden bijvoorbeeld in Batavia 650 en in Malang 350 jongens opgepakt en opgesloten in gevangenissen zoals Glodok.

Uit verschillende bronnen weten wij dat het niet alleen de meeste Indo-Europeanen waren die zich niet wilden of konden identificeren met Indonesiërs.

Ook Indonesiërs wilden niet dat Indo-Europeanen een rol in de samenleving speelden of dat Indonesiërs bedienden van hen werden. Mede door de druk van de Japanners op de Indo-Europeanen en het groeiende nationalistische bewustzijn onder Indonesiërs nam de spanning tussen beide groepen toe. Daarbij kwam het op gezette tijden tot fysieke botsingen. In Asia Raya van 11 oktober 1944 kunnen we bijvoorbeeld lezen dat in het kantoor van de Djawa Hokokai een verbroederingsgesprek tussen Indonesische en Indo-Europese jongelui was georganiseerd vanwege eerdere botsingen tussen de groepen. De Indo-Europeanen hadden volgens de Indonesische jongeren de Indonesische vlag en het Indonesische volk beledigd. De bijeenkomst ten kantore van de Djawa Hokokai had weinig effect, ze gingen uiteen zonder elkaar de hand te schudden. Uit de verhalen van buitenkampers weten we dat de spanningen tussen hen en Indonesische jongeren in dat laatste oorlogsjaar verder toenamen en de buitenkampers zich in toenemende mate bedreigd voelden. Dat kwam bovenop de toch al ingewikkelde leefomstandigheden, bovenop de strijd om te overleven. De dreiging werd soms zelfs zo sterk dat sommigen dachten beter uit te zijn als ze zouden zijn geïnterneerd. Zoals mevrouw R die ik aan het begin van mijn inleiding citeerde.

Tot slot

De capitulatie van Japan op 15 augustus 1945 is het formele einde van de oorlog in de Pacific. Was dat ook het einde van het 'buitenkamper' zijn? Als we terughalen dat de 'term' buitenkamper samenhangt met de interneringen, moeten we concluderen dat men op 15 augustus nog niet 'buitenkamper af' was. Op 2 september werd aan boord van de USS Missouri in de baai van Tokio de overgave bekrachtigd met de ondertekening van het zogenaamde 'Instrument of Surrender'. Die 2e september wordt aangenomen als dag waarop gevangenschap en internering door de Japanners formeel eindigde. Het is dus feitelijk ook die dag dat het onderscheid tussen de geïnterneerden en buitenkampers verviel.

In de zeventien dagen die sinds de Japanse overgave waren verstreken hadden zich echter al weer ontwikkelingen voorgedaan die een nieuwe strijd inluidde. En die ook weer nieuwe slachtoffers zou maken, met name onder buitenkampers.

Bronnen:

Agt, van B., F. Koning, E. Tak, E. Wils,
*Het verborgen verhaal: Indische Nederlanders in oorlogstijd
1942-1949.* Den Haag: Stichting Tong Tong, 2007

Beerling, D.

Tweehonderdduizend Indo's buiten de Japanse kampen.
Amsterdam: Benteng Beruang, 1995.

Beets, G., S. Koesoebjono en E. Walhout.

*Indische Nederlanders: een demografische reconstructie ten
behoefte van 'Het Gebaar'.* In: *Demos*; vol. 18 (2002), afl. 1, pag.
1-4 / 2002.

Bouwer, J.

Het vermoorde land. Franeker: Van Wijnen. 1988

Brugmans, I.J.

*Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting : gegevens en
documenten over de jaren 1942-1945.* Franeker: Wever, 1960.

Hegener, M.

*Guerrilla in Mori: het verzet tegen de Japanners op Midden-
Celebes in de Tweede Wereldoorlog.* Amsterdam: Contact,
1990.

Kemperman, J.

Buiten de kampen; De Japanse bezetting in dagboeken.
Amsterdam: Bakker, 2002

Kokkelink, M. Ch.

*Wij vochten in het bos: de guerillastrijd op Nieuw-Guinea tijdens
de Tweede Wereldoorlog.* Amsterdam: Van Kampen, 1956

Melis, E.

*Verzet contra de Japanse bezetting van Nederlands-Indië in de
Tweede Wereldoorlog: de geuzen van het Indisch verzet : 1942-
1945.* Comité Ancol, 1996.

Moscou-de Ruyter, M.

Vogelvrij: het leven buiten de kampen op Java 1942-1945.
Weesp: Fibula-Van Dishoeck, 1984.

Rhys, L.

*Jungle pimperl: the story of a district officer in Central
Netherlands New Guinea.* Hodder and Stoughton.1947.

Touwen-Bouwsma, E.

*Japanese minority policy: the Eurasians on Java and the
dilemma of ethnic loyalty.* In: *Bijdragen tot de taal-, land- en
volkenkunde*; vol. 152 (1996), afl. 4, pag. 553-572 / 1996

De Japanse bezettingspolitiek ten aanzien van de Nederlanders en Indo-Europeanen. In: Indisch intermezzo : geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië, Drooglever, P.J. (red), De Bataafsche Leeuw, 1991

*Velden, D. van,
De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de tweede wereldoorlog = The Japanese civil internment camps during the second world war. Wolters, 1963.*

Diverse interviews SMGI collectie KITLV.